

ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Н.Р. Кобецька

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ЗДОРОВ'Ю ГРОМАДЯН ЧЕРЕЗ НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ НА ДОВКІЛЛЯ

Прийнятий у 1991 році Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" [1] вперше закріпив нову категорію прав громадян – екологічні права. Ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" в системі екологічних прав громадян України передбачила, як самостійне, право подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

На сьогодні в Україні склалася мінімально-необхідна законодавча база відшкодування шкоди здоров'ю громадян у сфері екологічних відносин. Це, насамперед, Конституція України, яка в ст. 50 проголосила право громадян на безпечне навколишнє середовище і відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права, а також Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" (ст. ст. 9, 69). Право на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю, передбачають Основи законодавства України про охорону здоров'я (ст. 6) [2]. У ст. 4 Закону України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" закріплене право громадян на відшкодування збитків, завданих їх здоров'ю, внаслідок порушення підприємствами, установами, організаціями, громадянами санітарного законодавства [3]. Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" включає ст. 13 про право громадян на відшкодування в повному обсязі, заподіяної їх здоров'ю і майну шкоди, яка зумовлена негативним впливом іонізуючого випромінювання під час використання ядерної енергії, а також окремі р. XIII "Відшкодування ядерної шкоди" [4]. Ряд норм, що регулюють вказані відносини, містяться в Законі України "Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань" (ст. 19-21) [5]. Загальним нормативним актом, що регулює відносини, які виникають у зв'язку із заподіянням шкоди, є ЦК України (ст. 440-446) та ряд інших нормативних актів

Ст. 440 ЦК України закріплює обов'язок того, хто заподіяв шкоду, відшкодувати її в повному обсязі, за винятком випадків, коли він доведе, що шкоду заподіяно не з його вини. Шкода, заподіяна порушенням

Кобецька Н.Р. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю громадян через негативний вплив на довкілля

екологічних вимог, негайним впливом на навколишнє природне середовище характеризується певною специфікою в змісті, способі встановлення і відшкодування. На жаль, Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" містить кілька загальних норм, які регулюють питання відшкодування екологічної шкоди. Ст. 69 Закону, яка називається "Особливості застосування цивільної відповідальності" стосовно шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян, фактично говорить лише про те, що вона підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі і що особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неoderжаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості довкілля, відтворення нормального стану природних ресурсів. Ця стаття також відтворює норму ЦК України про відшкодування шкоди, заподіяної джерелами підвищеної небезпеки. Більш детальні норми щодо відшкодування такої шкоди відсутні. Треба сказати, що Закон Росії "Про охорону навколишнього природного середовища" включає р. XIV "Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями", в якому містяться більш детальні норми, які сприяють реалізації громадянами права на відшкодування шкоди [6].

У цій статті буде зроблена спроба проаналізувати зміст, підстави, порядок відшкодування такої шкоди, виходячи із загальних норм цивільного і екологічного законодавства України, досвіду регулювання подібних питань в інших державах, наукових публікацій та з практики.

Оскільки відносини по відшкодуванню шкоди, спричиненої екологічно-небезпечною діяльністю, базуються на загальних принципах цивільно-правової відповідальності, то при аналізі цього питання треба враховувати такі цивільно-правові положення:

1) загальний для всіх обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної з їх вини. При цьому такої обо в'язок виникає незалежно від притягнення винних осіб до адміністративної, кримінальної чи дисциплінарної відповідальності (ст. 68 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища");

2) повне відшкодування заподіяної шкоди. Екологічне законодавство містить вказівку про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища в повному обсязі (ст. 69 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища");

3) протиправна поведінка, шкода, причинний зв'язок між ними і вина заподіювача як загальні підстави відшкодування шкоди;

4) обов'язок організації відшкодувати шкоду, заподіяну з вини її працівника під час виконання ним трудових обов'язків;

5) обов'язок власника джерела підвищеної небезпеки по відшкодуванню заподіяної шкоди незалежно від його вини;

6) солідарна відповідальність осіб, які спільно заподіяли шкоду.

Діюче законодавство не дає легального визначення шкоди здоров'ю громадян, викликаній негативним впливом на навколишнє природне середовище. Для того, щоб відрізнити шкоду, заподіяну здоров'ю людей, від шкоди, що завдається довкіллю, природним об'єктам, тобто в прямому розумінні "екологічної", її називають "екогенною" [7, с.27] або "антропогенною" [8, с.4]. Екогенна шкода виражається у смерті, хворобі, іншому розладі здоров'я, негативних змінах у генетичній програмі людини. А як бути в тому випадку, коли у зв'язку з порушенням норм екологічної безпеки реально існує загроза заподіяння такої шкоди, хоч наслідки визначити ще неможливо? Екогенна шкода носить в основному латентний характер, коли можна з великим ступенем ймовірності припустити існування, накопичення такої шкоди, але неможливо через невираженість прояву визначити її ступінь. Тут треба враховувати і те, що реальна загроза шкоди не завжди тотожна фактично заподіяній, особливо у сфері екологічних відносин. Звичайно, було б ідеальним закріплення в законодавстві презумпції заподіяння шкоди у випадках, коли перевищуються встановлені межі екологічної безпеки (екологічні нормативи). Адже у всіх випадках перевищення гранично допустимих меж впливу неминуче впливає на здоров'я людей, звичайно, ступінь його різний. Поки що, зважаючи на сучасний соціально-економічний стан держави, а також на те, що інститут екологічних прав, механізм їх реалізації перебувають у процесі становлення, було б передчасно сподіватися на закріплення такої норми в законодавстві України, хоча це закріплення бажане.

Що стосується складу і розміру екогенної шкоди, то, на жаль, наше законодавство не містить жодних вказівок щодо цього. Разом з тим п.2 ст.89 відповідного Закону Росії передбачає, що при визначенні величини шкоди здоров'ю громадян враховується: ступінь втрати працездатності потерпілого, необхідні затрати на лікування і відновлення здоров'я, затрати на догляд за хворим, інші витрати, в т.ч. упущені професійні можливості, затрати, пов'язані з необхідністю зміни місця проживання і способу життя, професії, а також витрати, пов'язані з моральними травмами, неможливістю мати дітей чи ризиком народження дітей з вродженою патологією. Безумовно, всі ці обставини можуть враховуватися при відшкодуванні шкоди і в нас. Щоправда, згідно зі ст.455 ЦК України, яка має застосовуватися в подібних випадках, оскільки спеціальні норми відсутні, відшкодуванню підлягає заробіток, втрачений потерпілим внаслідок втрати або зменшення працездатності, а також витрати, викликані ускладненням здоров'я (поширене харчування, протезування, сторонній

догляд голю). Як бачимо, в нашому законодавстві міститься вказівка на відшкодування затрат, які прямо пов'язані з витратами на відновлення здоров'я. Щодо іншої групи затрат, які виникають у зв'язку з виникненням додаткових професійних і соціальних проблем, то вимагати їх відшкодування можна (адже ст.455 ЦК не містить вичерпного переліку витрат), але сам механізм їх розрахунку поки що не визначений.

Своєрідність екогенної шкоди, що проявляється у високій латентності, віддаленості наслідків як в часі, так і в просторі, спричиняє проблеми у визначенні об'єму і оцінці немайнової шкоди. В майбутньому необхідно врегулювати відшкодування як майнової, так і немайнової шкоди, використовуючи різні системи їх розрахунку. Можливо, варто прислухатися до міркувань М.Васильєвої. Вона пропонує запровадити компенсацію витрат, пов'язаних з упущеними професійними можливостями, зміною способу життя, з моральними травмами і т.п., а також за психологічні навантаження, генетичні розлади, у вигляді виплати паушальної суми. Паушальоване відшкодування - це деяка фіксована, неподільна сума, що покриває понесені втрати (насамперед немайнові). Причому, оскільки сьогодні малореально вимагати відшкодування за будь-яке перевищення нормативів екологічної безпеки, то можливість виплати паушальної суми доцільно пов'язати з певною кратністю перевищення нормативів впливу, змінюючи її залежно від ступеня перевищення нормативів. Тобто умовно визначити настання екогенної шкоди у випадку певного рівня забруднення [9, с.61]. Виплата подібної умовної компенсаційної суми зовсім не означає відшкодування якоїсь нерасальної шкоди, яка тільки передбачається, адже, як раніше було сказано, будь-яке перевищення гранично-допустимих норм викликає негативні зміни для людини. Отже, з моменту порушення якості довкілля екогенна шкода вже є реальною. Що стосується розміру компенсації, то в ідеалі визначення його може здійснюватися за допомогою своєрідної шкали, яка пов'язувала б розмір шкоди з величиною забруднення, районними та іншими коефіцієнтами.

Слід зазначити, що сьогодні можна говорити про певне втілення цієї ідеї в українському законодавстві. Зокрема, ст. 19 Закону України "Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань", закріплює право на компенсацію за перевищення річної основної дозової межі опромінення (яка визнана в цьому ж Законі) і встановлює її в розмірі 1,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожен мілізіверт перевищення встановленої допустимої межі опромінення. Підставою для виплати компенсації є зафіксований районним (міським) дозовим реєстром опромінення факт перевищення річної дозової межі.

Згідно зі ст.9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” громадяни мають право подавати позови про відшкодування шкоди до підприємств, установ, організацій, заподіяної їм негативним впливом на довкілля. Отже, по-перше, джерелом несприятливих впливів виступає навколишнє природне середовище. А, відповідно, вирішуючи питання про застосування у цих випадках екологічного законодавства, треба прослідкувати ланцюжок взаємодій і виявити наявність у ньому об'єкта природи. По-друге, причиною виникнення шкоди є негативний вплив на навколишнє природне середовище підприємств, установ, організацій, громадян. Узагалі, шкода здоров'ю і майну громадян може бути наслідком як антропогенної діяльності, так і стихійних явищ. Шкода, заподіяна силами природи, не є підставою для її відшкодування у випадку, який нами розглядається. Звичайно, держава не повинна залишатися осторонь від допомоги потерпілим. Питання захисту людей, що зазнали шкоди внаслідок стихійного лиха, вирішується в кожному конкретному випадку на основі рішень компетентних органів. У випадках, коли відбувається масове забруднення і число потерпілих визначається сотнями чи тисячами, судово-позовний порядок відшкодування шкоди є незручним. Тому у випадках масових захворювань людей, коли не існує особливих сумнівів ні щодо джерела впливу, ні щодо об'єкту спричиненої шкоди, найбільш оперативним є так званий адміністративний порядок компенсації шкоди [8, с.13-15; 10, с.38-39]. Така практика вже існує стосовно аварії на ЧАЕС. Її необхідно узагальнити, прийнявши єдиний нормативний акт, який би застосовувався в подібних ситуаціях. Щоправда, враховуючи сьогоденне становище України, більша частина її території може підпадати під особливе регулювання. В таких випадках логічно виникає запитання: чи зберігається за громадянами право вимагати відшкодування шкоди в судовому порядку, якщо, наприклад, вони вважають, що надані пільги і компенсації, не відповідають розміру заподіяної шкоди? Напевно, право на звертання до суду в цих випадках зберігається і це потрібно відобразити в законодавчих актах.

Отже, шкода, заподіяна здоров'ю і майну, є наслідком негативної господарської діяльності людини. Таким чином, людина завдає шкоду сама собі. Звичайно, теоретично можна допустити існування випадків, коли наслідки стихійних лих включають вину людини, але говорити про можливість визначити на практиці ступінь цієї вини і розмір заподіяної шкоди сьогодні є утопією.

Одною з умов притягнення винних до майнової відповідальності є протиправна поведінка винної особи, яка в нашому випадку проявляється у негативному впливі на навколишнє природне середовище: забруднення довкілля, в тому числі хімічне, радіаційне, шум, інші шкідливі фізичні, біологічні і подібні їм впливи. В літературі при характеристичній підстав

відшкодування екогенної шкоди висловлюється думка про те, що підставою виникнення обов'язку відшкодування шкоди служить не порушення якихось санітарних, екологічних чи інших норм, не вина заподіювача шкоди, відсутність якої повинен доводити він сам, а сам факт спричинення шкоди. Відповідно, підприємства, установи, організації і громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, спричинену громадянам пошкодженням їх здоров'я чи майна, незалежно від того, чи було забруднення законним, тобто заснованим на дозволах компетентних органів, чи протиправним [8, с.6; 11, с.110]. Аналізуючи ці думки, необхідно брати до уваги деякі відмінності в конституції аналогічних норм російського й українського законодавства. Ст.69 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” прямо вказує на обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону природи, насамперед норм екологічної безпеки. Звичайно, система екологічного нормування далека від досконалості. Але на сьогодні вона є єдиним, основним критерієм правової кваліфікації поведінки.

Найбільш складним для практики є встановлення причинного зв'язку як необхідної умови відшкодування шкоди. Він виражає зв'язок протиправної поведінки і шкоди, що настала, при якому протиправність є причиною, а шкода – наслідком. Заподіювач несе відповідальність тільки за ту шкоду, яка є необхідним наслідком його поведінки. Проблеми зі встановленням причинного зв'язку пов'язані з особливостями самої екогенної шкоди. Нерідко зв'язок поведінки з результатом є не безпосереднім, а опосередковувється діями тих чи інших джерел, природними силами, сукупний результат важко розділити в залежності від причини його настання; наслідки, що настали, можуть бути віддаленими в часі і просторі і т.п. Наприклад, М.Т.Шандала, висвітлюючи характер впливу навколишнього середовища на здоров'я людини, вказує, що навіть в умовах сильного забруднення навколишнього середовища наявні концентрації хімічних речовин у повітрі, воді, їжі не можуть одразу викликати патологічних змін в організмі. Для цього потрібен певний час, протягом якого, очевидно, відбувається зниження захисних сил. Він дорівнює приблизно 2-4 рокам [12, с. 28-29].

Для реалізації права на відшкодування шкоди необхідна наявність причинного зв'язку між пошкодженням здоров'я і забрудненням довкілля та причинного зв'язку між забрудненням і діяльністю забруднювачів підприємств, установ, організацій, громадян. На практиці найбільш реальним є встановлення причинного зв'язку між фактом заподіяння шкоди і специфічними хворобами, дослідження біологічного механізму яких засвідчили спричинення їх певними негативними факторами впливу. Щодо

інших хвороб, причини яких можуть бути різними, в тому числі і викликані негативними екологічними факторами, то сьогодні мало ймовірно довести гут причинний зв'язок.

У визначенні причинності між фактом забруднення і заподіяною шкодою важлива роль належить компетентній, професійній експертизі. І хоча в Законі “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” до компетенції санітарно-гігієнічної експертизи входить оцінка можливого негативного впливу небезпечних факторів, пов'язаних з діяльністю об'єктів експертизи і визначення ступеня створюваного ними ризику для здоров'я населення (ст.10), а медико-соціальна експертиза у випадку тривалої чи постійної втрати працездатності встановлює причину інвалідності (ст.69 Основ законодавства України про охорону здоров'я), поки що методики проведення спеціальної медико-екологічної експертизи не визначено, а медичні заклади не завжди можуть дати точну відповідь про причину захворювання. Звичайно, оскільки остаточно докази оцінює суд, то саме судова практика повинна сприяти визначенню певних загальних умов існування причинного зв'язку. В майбутньому хотілось би сподіватися на появу роз'яснень Верховного Суду України з цих питань. При цьому можливе використання досвіду інших країн, наприклад, Японії, суди якої при розгляді подібних справ встановили ряд принципів і ознак існування причинного зв'язку [8, с. 11-13].

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” закріпив обов'язок осіб, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілого (ст.70). Ця норма є конкретизацією ст.450 ЦК України у сфері екологічних відносин. Стосовно довкілля джерелами підвищеної небезпеки є діяльність різноманітних промислових підприємств (енергетичних, хімічних і т.д.), використання хімічних засобів для обробки полів і лісів; транспортування нафтопродуктів, хімічних, радіаційних чи інших подібних речовин тощо. Перелік видів діяльності і об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 24.07.95р. [13].

Визнання за промисловими підприємствами, що забруднюють довкілля і цим самим заподіюють негативний вплив на здоров'я людей, правового статусу джерел підвищеної небезпеки різко змінює проблеми захисту екологічних інтересів громадян. Підставами відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, є шкода, протиправність діяння, пов'язаного з підвищеною небезпекою для оточення, причинний зв'язок між діяльністю і шкодою, що настала. Причому діяльність, що пов'язана з підвищеною небезпекою, сама по собі може бути правомірною, але це зовсім

Кобецька Н.Р. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю громадян через негативний вплив на довкілля

не означає правомірності заподіяння шкоди особі чи майну. Заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки завжди є неправомірною дією [14, с. 336]. Для стягнення шкоди з власника джерела підвищеної небезпеки не потрібна наявність його вини. Якщо підприємство буде визнане джерелом підвищеної небезпеки, то до уваги не будуть братися його посилення на недосконалість технологій, відсутність коштів тощо.

Відповідальність без вини в таких випадках є важливим інструментом захисту і відновлення порушених прав. Вона зумовлена особливими властивостями джерел підвищеної небезпеки, які не піддаються всеосяжному контролю з боку людини. Закріплення такого механізму відповідальності в певній мірі стимулює власників джерел підвищеної небезпеки до вдосконалення технологій, запровадження нових систем захисту та іншої діяльності по запобіганню заподіяння шкоди. Шкода стягується на підставі самого факту її заподіяння, якщо не буде доведено, що вона виникла внаслідок стихійних явищ (землетрусу, повені, сходу лавин і ін.).

Аналіз джерел заподіяння шкоди показує, що, як правило, вона є результатом дії кількох організацій і підприємств. Шкода здоров'ю і майну громадян може бути спричинена негативним впливом на довкілля кількох підприємств, які розміщені на відповідній території. У сфері відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян негативним впливом підприємств, організацій на навколишнє природне середовище, практика солідарної відповідальності повинна бути особливо поширеною. Можливі випадки, коли підприємство заподіює шкоду у зв'язку з використанням бракованих очисних споруд або проєктні організації допустили недоліки в проєктуванні об'єкта, або експертні організації при проведенні експертизи не провели повного об'єктивного дослідження властивостей об'єктів тощо. В таких випадках суд повинен притягнути всіх цих суб'єктів як співвідповідачів і встановити ступінь відповідальності кожного з них. Бажано було б у нашому законодавстві або в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду закріпити положення, аналогічне тому, що міститься у ст.87 Закону Російської Федерації “Про охорону навколишнього природного середовища”, тобто передбачити притягнення до відповідальності всіх заподіювачів шкоди, в тому числі дослідних, проєктних, будівельних організацій.

1. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41.
2. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 4.
3. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27.
4. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 12.
5. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 22.
6. Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета Российской Федерации. 1992. №10.

7. Васильєва М.И. Возмещение вреда, причиненного здоровью граждан неблагоприятным воздействием природной среды // Законность. 1994. №7
8. Петров В.В. Окружающая среда и здоровье человека (три формы возмещения вреда здоровью) // Вестник Московского университета. Сер. II. Право – 1994. №1
9. Васильєва М.И. Охрана права граждан СССР на здоровую окружающую среду // Вестник Московского университета. Серия II. Право. – 1990. №6.
10. Колбасов О.С. Зона экологического бедствия шаг до пропасти // Государство и право. 1992. №9.
11. Колбасов О.С. Возмещение гражданам экологического вреда // Государство и право. - 1994 - №10.
12. Шандала М.Г. Навколишнє середовище і охорона здоров'я населення. К.: Знання, 1979.
13. Зібрання постанов Уряду України. 1995. № 30
14. Цивільне право. Ч.2. К.: Вентурі, 1996

N. Kobetska

THE PECULIARITIES OF THE HARM COMPENSATION DONE TO THE CITIZENS' HEALTH THROUGH NEGATIVE INFLUENCE ON THE ENVIRONMENT

On the contents, the reasons and the order of the harm compensation done to the citizens' health through negative influence on the environment are analysed in the article. The analysis is carried out on the basis of the civil and ecological legislation of Ukraine, the experience in such questions regulation in other states, scientific publications and practice. The main attention is paid to the peculiarities of the given relations, the problematic questions which arise from this harm determination.

H.O. Baraii

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ (XI – XVIII СТ.); ЇХ НАУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Як і кожна галузь законодавства, аграрне законодавство має глибокі історичні корені. Генетично вони в Україні мають особливе значення, бо так або інакше завжди були пов'язані з головним для селянина засобом виробництва та існування – землею.

Дослідження історико-правових витоків аграрного законодавства сприятиме глибшому розумінню суті та змісту сучасних нормативно-правових актів як складових цієї галузі, дасть змогу визначити певні тенденції його подальшого розвитку, вдосконалення змісту сучасних нормативно-правових актів та напрямів їх кодифікації, а отже, стане можливим і визначення певних напрямів розвитку вітчизняної аграрно-правової науки в сучасний період.

Історико-правові витоки аграрного законодавства України є предметом дослідження не лише аграрно-правової науки. Вони вивчаються також юридичними науками, зокрема, наукою історії держави і права України, галузевою наукою земельного права та ін. Значний внесок у вивчення історії правового регулювання аграрних відносин на українських землях зробили такі представники юридичної науки, як С.Дністрянський, І.Грозовський, Д.Яворницький, В.Кульчицький, М.Настюк, Б.Тицик, Р.Лашенко та інші.

Крім того, дуже важливими у цьому сенсі є дослідження історичної, економічної науки, а також певною мірою й інших галузей наукових знань. Зокрема, дослідженню історичного розвитку суспільних відносин в Україні, в тому числі і в сфері сільськогосподарського виробництва, присвятили свої роботи такі історики, як М.Грушевський, А.Жуковський, О.Субтельний, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко, Д.Багалій та інші, а також представники економічних наук: В.Доманицький, В.Кубійович та ін.

Як відомо, на території України сільське господарство, землекористання завжди були провідними сферами діяльності людини. Так, з давніх-давен люди займалися тут хліборобством і скотарством. За дослідженнями історичної науки, ще за доби неоліту (7000–3000 рр. до н.е.) населення території України переходило до хліборобства та скотарства [1, с.7]. Ці заняття були дуже розвинені і серед племен трипільської культури (4000–2000 рр. до н.е.) і в подальший час, чому сприяли родючі землі, лісостепові райони на території України.

Ще більшої поширення набуло хліборобство за часів Київської Русі. Воно було основним заняттям населення і займало найбільший